

LEA JENSTERLE

Bogastvo judovskih spisov

Intertestamentalna literatura in njena posebna apokaliptična nota

Judovstvo je pojem, ki ga dandanes kristjani kot religijo knjige najhitreje preprosto enačimo kar s Staro zavezo. Zraven morda prištejemo še Talmud, ki sicer ne sodi v Biblijo, vendar pa nam beseda o njem večkrat pride na ušesa, in zdi se nam, da smo zaobsegli večino knjig, ki tvorijo osnovo naše materinske religije. Toda ali je to res vse? So to vse pomembnejše knjige? Nikakor ne. Poleg najpomembnejših in najsvetejših knjig postave, prerokov in spisov (*tanak*), je judovstvo v svoji bogati in burni zgodovini zapustilo pravo zakladnico pisane besede. Kot izredno kompleksna religija, polna različnih struj in skupin, je še pred uradno potrditvijo kanona ustvarilo ogromno različnih literarnih del, ki so kljub temu, da niso postala priznana kot sveti judovski spisi, imela predvsem v zgodnjem obdobju velik vpliv. Nekatera so sicer našla pot v *Septuaginto*, grški prevod Stare zaveze, in tako tudi v krščanski biblični kanon (danes jih v Svetem pismu označujemo kot devterokanonične knjige), velika večina del pa je ostala nesprejeta tudi v krščanstvu in tako povsod izven meja svetosti, a kljub temu velikega pomena. Ta celotni sklop literature danes imenujemo intertestamentalna literatura.

Morda se nam zdi ta pojem malo tuj in brez povezave s tem, kar poznamo, ampak vendarle temu ni tako. Velik del "med-zavezne" literature nosi apokaliptični pečat in je tako produkt miselnosti, ki je dobila svoje obrise že v Stari zavezi, do določene mere pa je zaznamovala tudi Novo zavezo. Ta apokaliptični vidik je še posebej vreden pozornosti, saj je ravno današnji svet preplavljen z množico prerokb o uničenju. Zanimanje za apokaliptične vizije je dandanes veliko, žal pa so (javnosti znani) antični teksti – med njimi

seveda predvsem mnogokrat citirano Razodetje – bolj kot ne podvrženi manipulacijam in samovoljnim napačnim interpretacijam. Da bi pravilno razumeli apokaliptiko, je potrebno poseči v same osnove te literature ter poizkušati razumeti njene bistvene ideje in teološko usmerjenost.

V pričujočem članku bomo poizkušali najprej na kratko predstaviti intertestamentalno literaturo, nato pa posebej prikazati značilnosti tistih besedil (večine), ki so razvijala apokaliptične ideje.

INTERTESTAMENTALNA LITERATURA

Intertestamentalna literatura je obsežen korpus del, nastalih večinoma v obdobju drugega templja, ki se danes v grobem delijo na apokrifne in psevdepigrafe. Apokrifi so zaključena enota tekstov, ki so bili vključeni v *Septuaginto*, grški prevod Svetega pisma, vendar ne v *Biblio Hebraico*. Danes so v večini sprejeti v Rimskokatoliški cerkvi, medtem ko jih protestantje v celoti zavračajo. Psevdepigrafi pa so številni izvenkanonični teksti, ki za razliko od apokrifov nikoli niso bili del grške in latinske biblije. Le redke izjeme med njimi so bile sprejete v vzhodnih cerkvah kot svete. Medtem ko so apokrifi večinoma anonimna zgodovinska in etična dela, so psevdepigrafi vizionarske knjige, zaznamovane z asketizmom, ki so pripisane pomembnim zgodovinskim likom in se ukvarjajo s skrivnostjo stvarstva in boja med dobrim in zlim. Apokrifi so bili tako že od začetka zbirka, namenjena za Jude, medtem ko so bili psevdepigrafi večinoma delo sektaških judovskih skupin.

APOKRIFI

Antična zbirka apokrifov je sestavljena iz trinajstih del, ki jih najdemo v starih rokopisih *Septuaginte*. Ta dela so: Estera, Judita, Tobit, prva in druga knjiga Makabejcev, Knjiga modrosti, Sirah, Baruh, Jeremijevo pismo, Dodatki k Danielu, *I Ezdra*. Med apokrifne sta bili prišteti tudi deli *II Ezdra* in Manasejeva molitev, ki pa ju ne najdemo v najstarejših grških kodeksih *Septuaginte* in v mnogih drugih zbirkah. Vsi apokrifi so bili napisani v semitskem jeziku, v Palestini, razen Salomonove modrosti in Druge knjige Makabejcev, ki sta bili sestavljeni v grščini, verjetno v Aleksandriji. Njihov nastanek sega med drugo stoletje pred Kristusom in prvo stoletje po Kristusu. Nastali so v cvetočem literarnem obdobju helenistične dobe. Njihova skupna točka je zanimanje za Izrael kot celoto, brez ozira na ločine. Čeprav so jih mnogi Judje šteli za avtoritativne, pa je treba poudariti,

da nikoli niso bile obravnavane na isti ravni kot kanonične knjige. Tako tudi nikoli nista obstajala dva kanona svetih knjig, palestinski in aleksandrijski. Grško govoreči Judje niso poznali drugačnega kanona in njihova zbirka svetih knjig je identična današnji. Čeprav so bile izvenkanonične knjige uradno zavržene šele leta 90 po Kr., na jamnijski sinodi, je že prej veljalo, da je svetih knjig le 24. Po talmudski tradiciji je bil kanon določen že ob koncu perzijskega obdobja, kar potrjuje tudi Jožef.¹ Za Jude so bili apokrifi in psevdepigrafi tako vedno del *Sefarim Hizonim* ("zunanje knjige"), po letu 90 pa so jih začeli zavračati.

Drugače je bilo pri kristjanih, ki so zaslužni za to, da so se apokrifi ohranili do danes. Le-ti so že od začetka v svoje biblije vključevali tudi apokrifne. Zgodnji grški kodeksi Biblije so bili namreč krščanske zbirke. Vendar se je tudi pri kristjanih kmalu zarisala razlika med tradicionalno kanoničnimi knjigami in apokrifi. Za to je poskrbel Hieronim, avtor latinskega prevoda Svetega pisma, *Vulgate*. Sam je prevod osnoval na osnovi hebrejske verzije Svetega pisma, ki ni vključevala apokrifov. Določil je, da so vsi dodatni spisi, ki jih ni v hebrejski Bibliji, ampak so vključeni le v grške in latinske verzije, apokrifni. Zanj omenjeno ni pomenilo, da so heretični, ampak preprosto to, da so izvenkanonični. Zahodna Cerkev je v *Vulgato* kasneje vključila tudi apokrifne, z izjemo treh spisov (*I* in *II Ezra* in Manasejeva molitev), in na tridentinskem koncilu leta 1546 določila, da so ti prav tako del krščanskega kanona. Danes jih rimokatoliški imenujemo devterokanonične knjige in jih imamo za navdihnjene. protestantje, na drugi strani, pa apokrifnih knjig ne priznavajo za navdihnjene.

PSEVDEPIGRAFI

Naziv psevdepigrafi je sodoben termin, ki se nanaša na intertestamentalno literaturo, ki nikoli ni bila sprejeta v svetopisemski kanon, je pa imela močan vpliv v zgodnjem judovstvu. Izjema je nekaj posameznih knjig,

ki so jih vzhodne cerkve (posebej etiopska) obravnavale kot svete. Poimenovanje psevdopigrafi je pravzaprav ponesrečena označba, ki namiguje na to, da so vsa dela v tej kategoriji napisana pod psevdonimom. Temu ni tako. Veliko del je anonimnih, po drugi strani pa psevdonimna dela najdemo tudi med mnogimi kanoničnimi knjigami in apokrifnimi deli. Dejstvo psevdonimnega poimenovanja nima velikega pomena, zato je ta nekoliko slabšalna označba, ki namiguje na manjvrednost korpusa intertestamentalnih spisov, v bistvu neprimerna. Namesto tega termina bi bilo bolj točno, če bi uporabljali besedno zvezo zunanje knjige, ki bi jasneje zajela vsa dela, ki ne spadajo v sklop svetih navdihnjenih knjig.

Najstarejši psevdopigrafski dokumenti segajo v tretje stoletje pred Kristusom, največ pa jih je nastalo v obdobju med drugim stoletjem pred Kristusom, ko se je začelo hasmonejsko obdobje, in porušenjem templja, leta 70. Spisi iz tega obdobja so nepogrešljivi viri za študij zgodnjega judovstva v Palestini. Iz teh dokumentov dobimo kompleksno sliko, ki nam ne prikazuje enotnega izročila, ampak razvejano in odprto strukturo, ki se je vključila v različna miselna okolja. Psevdopigrafi so imeli namreč svoj izvor predvsem v različnih ločinah. Tako ne moremo govoriti le o delitvi na farizeje, saduceje, zelote in esene, ampak o številnih skupinah in podskupinah. Široko razširjena psevdopigrafska literatura je doživela veliko prelomnico z jamnijsko sinodo leta 90, kjer so rabini zavrnilo izvenkanonično literaturo. Ker je bila le-ta močno zaznamovana z apokaliptičnim sporočilom, ki je po porušenju templja leta 70 izgubilo svoj pomen, in ker so jo uporabljali kristjani, so jo judovski voditelji zavrnilo kot heretično.

Poleg dokumentov, ki so jih sestavili Judje različnih smeri, so mnoge med njimi kasneje razširili ali spremenili kristjani. To so predvsem teksti, ki izhajajo iz obdobja 1.-4. st. po Kr. Nekaj jih je morda celo v celoti prišlo zgolj iz krščanske roke, zato je velikokrat težko določiti, ali je določen tekst izvirno judovski ali krščanski, saj je bilo veliko zgodnjih

kristjanov Judov. Krščanski dodatki so največkrat kristološki. Kljub vsemu pa so krščansko obarvani teksti prav tako pomembni za preučevanje judovstva, saj moramo upoštevati možnost, da so nastali na podlagi zgodnejšega judovskega teksta.

Po obsegu sklop psevdopigrafske literature daleč prekaša maloštevilne zgoraj omenjene apokrifne. Večina psevdopigrafov sloni na Stari zavezi ali je na tak ali drugačen način povezana z njo. Očiten je vpliv zgodovinskih knjig Stare zaveze, Psalmov, Pregovorov ... Od vsega pa je najbolj očiten vpliv kanonične Danielove knjige, ki je zaznamovala mnoga apokaliptična dela, ki so bila sestavljena v treh stoletjih po makabejskem uporu. Med psevdopigrafskimi deli najdemo veliko raznolikih zvrsti. Med njimi so: apokaliptična literatura (1 Henoh, 2 Henoh, Ezekielov apokrif, Adamova apokalipsa, Abrahamova apokalipsa ...); razširitve starozaveznih zgodb in legend (Aristejevo pismo, Življenje Adama in Eve, Jakobova lestev, Jožefova zgodovina ...); zaveze (Mojzesova zaveza, Adamova zaveza, Zaveza dvanaestih očakov ...); modrostno in filozofsko literaturo (3 in 4 Makabejci ...); molitve, psalmi in ode (Jožefova molitev, Jakobova molitev, Salomono- vi psalmi, Salomonove ode ...)².

Povezava s Staro zavezo je več kot očitna tudi v samih naslovih del. Kot smo omenili že zgoraj, so avtorji psevdopigrafske literature svoja dela pripisovali drugim pomembnim osebam. Tega pa niso počeli z namenom, da bi zavajali ljudi, ampak so želeli svojemu delu dati poseben pomen in avtoriteto s tem, da so ga povezali z vplivno biblijsko osebo. Poleg tega so avtorji te literature v nasprotju s splošno sprejetim mnenjem verjeli, da se preroštvo še ni končalo, zato so svoja dela pripisali "starim", da bi upravičili svoje preroške napovedi prihodnosti in poslednjih dni. Sicer pa je bilo že na splošno v navadi, da so verni Judje pripisovali svoja dela bibličnim osebam, ki so jih navdihnile in ki so živele pred koncem preroštva. Pisanje spisov pod svojim lastnim imenom je bilo v bistvu nekaj nenavadnega in v nasprotju s tempeljsko tradicijo.

Posebno mesto v judovski izvenkanonični literaturi predstavljajo tudi nedavno odkriti kumranski zvitki, ki poleg rokopisov že znanih del prinašajo več esenskih tekstov. Nekateri sezname psevdepigrafskih del teh spisov ne prištevajo vmes, vendar gotovo spadajo v kategorijo intertestamentalne literature.

Vrednost psevdepigrafske literature za judovstvo in krščanstvo je neprecenljiva. Ta dela predstavljajo nekakšen most med Staro in Novo zavezo. Študij psevdepigrafov je vrgel novo luč na razumevanje začetkov krščanstva, ki se še močneje kaže kot vpeto v svoje judovske korenine. Krščanstvo je bilo v svoji osnovi namreč del zapletenega mozaika judovstva, ki se je kasneje razvil v svojo smer. Mnogi termini, bistveni za Novo zavezo (Sin človekov, Božje kraljestvo, živa voda), izhajajo že iz intertestamentalne literature. V Novi zavezi se jasno kaže tudi vpliv apokaliptične miselnosti, ki je najbolj očitno zaznamovala psevdepigrafska dela. Nekateri Jezusovi koncepti in pogledi (konec časov, dinamični Božji posegi v sedanji čas) do določene mere kažejo apokaliptične značilnosti.

APOKALIPTIČNA MISELNOST

Apokaliptično prepričanje je nastalo v povezavi z idejami zoroastrizma, perzijske religije, ki je v eksilskem in poeksilskem obdobju vplivala na judovstvo in preko tega kasneje tudi na krščanstvo. V osnovi gre za dualistično, kozmično in eshatološko prepričanje o dveh nasprotujoči si kozmičnih silah, Bogu in satanu. Tema dvema silama pripadata tudi dve obdobji, sedanje obdobje zla, ki je pod satanovo oblastjo, in popolno večno obdobje Božje vladavine. Satan je tisti, ki sedaj zatira pravične, toda z mogočnim Božjim posegom bo satanovo vladarstvo zrušeno in prišla bo nova doba, ko bodo pravični za vedno živeli v Božji milosti in blagoslovu.

Apokaliptična miselnost ima svoje korenine že v Stari zavezi in njene sledi najdemo v več knjigah (Ezk, Zah), kot apokaliptično

delo pa lahko označimo le Danielovo knjigo. Polni razpon apokaliptičnih zvrsti se je razmahnil v intertestamentalni literaturi, v helenističnem obdobju, v Novi zavezi pa je edina apokalipsa Razodetje. Prav posebno mesto v sklopu te literature predstavljajo kumranska dela. Čeprav je v esenskih tekstih apokalipsa kot literarna zvrst bolj redka in se pojavlja le v fragmentih, vsa dela nosijo pečat apokaliptične eshatologije. Kumranska skupnost je bila namreč ideološko prežeta z apokaliptično eshatologijo, ki je v skupnosti postala izhodiščna točka za interpretacijo Pisma in razumevanje konfliktnih situacij z judovskimi in poganskimi nasprotniki.

ZVRST APOKALIPSA

Pri ugotavljanju, ali je neko delo apokaliptično ali ne, moramo določiti, ali vsebuje bistvene elemente, ki določajo to zvrst literature. Glavna dva elementa sta dualizem in eshatološkost.

Kozmološki dualizem v stvarstvu vidi boj med dvema nasprotujočima si silama, dobro in slabo. Dobro silo v judovstvu seveda predstavlja Jahve, slabo pa satan, ki se iz nevtralnega tožnika sčasoma spremeni v nasprotnika Boga in človeka. On je odgovoren za vse zlo, ki je prisotno v temu svetu. Zaradi judovskega strogega monoteizma pa kljub ostremu nasprotju satanu ni nikoli priznana enaka raven kot Bogu. Čeprav je v vseh apokaliptičnih delih prisoten bolj ali manj izrazit dualizem, satan Bogu vedno ostaja podrejen.

S kozmološkim dualizmom je tesno povezana apokaliptična eshatologija. Ta sedanji čas je zaznamovan z zlom, saj mu vlada satan. Pravičniki so sedaj zatirani in zanje tu ni upanja. Kljub svojim prizadevanjem ne morejo izboljšati sedanjega stanja. Odrešitev iz stiske bo prinesel šele novi čas, ki ga bo zaznamovalo Božje gospostvo. Nova doba se bo začela z Božjim posegom, ki bo v boj pritegnil satana in celotno stvarstvo. Po gotovi Božji zmagi se bo začelo novo obdobje pod njegovo oblastjo, kjer bodo pravični živeli

večno in bodo tako nagrajeni za svojo zvestobo Bogu. V apokaliptičnem upanju je nova doba pogosto (čeprav ne vedno) povezana tudi s stvarjenjem nove, nepropadljive zemlje ali nebeškega mesta. Vendar pa je to pojmovanje v primerjavi z očitno dvojnostjo dveh "časov" manjšega pomena.

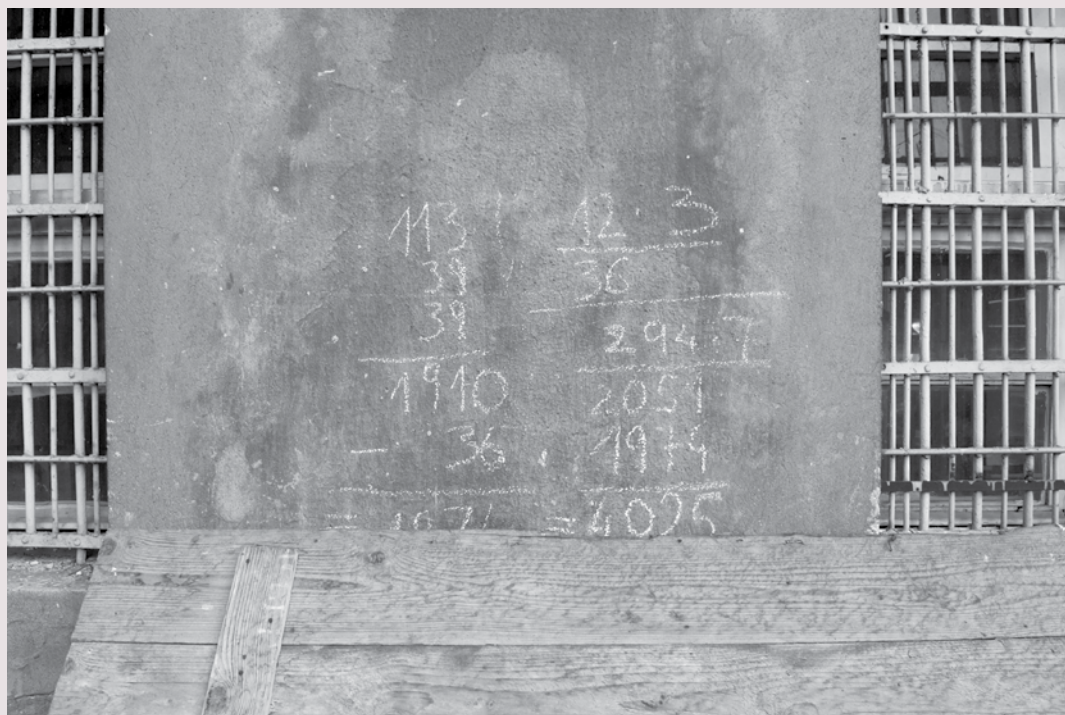
Poleg osnovnih dveh elementov, dualizma in eshatološkosti, ki zaznamujeta apokaliptično literaturo, lahko razločimo tudi številne druge vzorce, ki se v tej literaturi pojavljajo pogosto, čeprav zgolj na podlagi le-teh določenega dela še ne bi mogli označiti kot apokaliptičnega. Sekundarni elementi so številni: vizija, psevdonimnost, mesija, angelologija in demonologija, živalski simbolizem, numerologija, napovedane stiske in zvezdni vplivi. Ti

elementi so prisotni v mnogih apokaliptičnih delih, po drugi strani pa jih v nekaterih ni niti zaslediti, zato so drugotnega pomena in niso bistven del apokalipse kot literarne zvrsti.

APOKALIPTIČNA ESHATOLOGIJA IN DUALIZEM

Apokaliptična miselnost na sedanji čas gleda izjemno pesimistično. Do boljšega stanja bo prišlo šele po propadu te in prihodu nove dobe, ko bo oblast ponovno prevzel Bog. Vsak človeški trud je v bistvu zaman. Pravični si sami ne morejo izboljšati svojega položaja v svetu. Ta pogled na svet je torej čisto svojevrsten in se v sami osnovi razlikuje od preroštva, mesijanizma in pričakovanja Božjega

TAMINO PETELINŠEK: Izračun, Povšetova 2007.

kraljestva. Omenjeni ne pričakujejo propada te dobe, ampak verjamejo, da se bodo razmere postopoma le izboljšale, saj zgodovino vodi Bog in ne satan. Božje kraljestvo je kraljestvo v tem svetu in ne zunajsvetna resničnost, ki bi se uresničila šele v neki negotovi prihodnosti, na zemlji se začenja že sedaj. Vsak človek, ki živi ponižno in se razdaja za druge, pomaga pri graditvi kraljestva.

Apokalipse so nastale v različnih okoliščinah, toda na splošno vse odsevajo konkretno stanje stiske. Vse so odsev krizne situacije, v kateri so bile napisane, in želijo v težkih trenutkih vliti upanje, ki presega sedanjo situacijo sveta. Perspektiva apokaliptične eshatologije tako pomeni reakcijo na socialne in politične spremembe v družbi. V spremenjenih okoliščinah preroška eshatologija ni več našla pravega mesta, zato se je moral razviti nov pogled. Apokaliptični pogled tako po eni strani nadaljuje preroško tradicijo, saj je z njo v kontinuiteti in na neki način iz nje izhaja, po drugi strani pa jo prekinja in ustvarja novo vizijo. Z njo je tako v stiku in hkrati v kontrastu.

Preroška eshatologija je prav tako pričakovala sodbo nad nepravničnimi in zmagoslavje pravičnikov, vendar je verjela v to, da je za pozitivne spremembe v svetu v prvi vrsti potrebna sprememba človekovega srca. Ponižno in pokorno življenje v skladu z Božjo voljo prinaša resnično življenje. Ljudje si sodbo pišejo sami in nesreče, ki jih doletijo, so posledica njihovih pregreh. Preroki verjamejo, da svetu vlada Bog, vse zlo pa razumejo kot posledico človekovih grehov ali kot skrivnostno Božje delovanje v prid človeka. Prav tako ne ločujejo dveh dob, sedanje in prihodnje. Zanje obstaja le ena doba, ta doba, v kateri se dogaja zgodovina odrešenja. Satan pri njih ne igra nobene vloge, zato tudi ne pričakujejo kozmične bitke med njim, predstavnikom vsega zla, in Bogom. Preroki so torej vse svoje upe za boljši svet polagali v človeka in njegovo zmožnost, da živi Bogu všečno življenje.

Tak pogled na svet je bil postavljen pod vprašaj v težkih časih, ki so bili zaznamovani

z velikimi spremembami in napetostmi. Obdobje drugega templja (536 pr. Kr do 70 po Kr.) je bilo obdobje velikih premikov na področju politične oblasti, kar se je odražalo tudi v premikih na religioznem področju. Poleg izkušnje zatiranja od zunanjih oblastnikov je prišlo tudi do trenj med samimi Judi, med različnimi vejami judovske religije. Zaupanje v zmožnost človeške prenovе se je zamajalo in vsi upi so se postavili izključno na Boga. Apokaliptična vizija prihodnosti je postala stremljenje zatiranega človeka, ki je izgubil vse upanje v tosvetno človeško preroditev. Apokaliptično upanje je v celoti onostransko. Šele naslednja doba bo prinesla uresničitev človekovih hrepenenj in pričakovanj.

Premik k apokaliptični eshatologiji tako ne pomeni le drugačnega pojmovanja konca, ampak tudi spremenjen pogled na ta svet. Odgovornost za zlo se je zgolj iz človeka prestavila na višjo silo. Ker se je izgubila vera v človekovo zmožnost, da sam preseže zlo, so začeli iskati transcendenten vzrok le-tega. Pod vplivom perzijskega dualizma se je izvor zla postavil v Božjega nasprotnika. Satan, ki je v Stari zavezi igral zgolj vlogo Božjega agenta, tožnika, je postal njegov sovražnik.

Kozmični dualizem in apokaliptična eshatologija sta tako bistveno prepletena med seboj. Vsa človeška pričakovanja se prestavijo s človeka zgolj na Boga in na njegov mogočni poseg v brezupno situacijo sveta, ki bo prinesel popolno odrešitev pravičnih, vzrok za izprijeno stanje človeštva pa se postavi v satana. Če pogledamo globlje, lahko rečemo, da je korenina celotnega spremenjenega pogleda na svet v bistvu izguba zaupanja v človeka in njegovo zmožnost, da izboljša svoje življenjske razmere. Čeprav apokaliptični pogled na svet priznava, da so v tem svetu pravični, pa njihova pravičnost nikoli ne bo mogla premagati splošne hudobije, ki zaznamuje svet. Za apokaliptično vizijo "sveti ostanek" (termin, ki ima pomembno težo v vizijah in spodbudah preroške tradicije) nima dovolj moči, da bi se zoperstavil svetu.

Apokaliptična miselnost je vedno imela - in tako bo tudi v prihodnje - velik vpliv v težkih kriznih časih. V glavnem so jo sprejemali zatirani, revni, preganjani in na splošno vsi, ki so bili na kakršenkoli način za kaj prikrajšani. Velika privlačnost apokaliptičnega pogleda na svet je hkrati v njegovi preprosti razlagi o dobrem in zlu. Dualistično pojmovanje, ki deli kozmične sile na dobre in slabe, je že od nekdaj privlačilo človeka, saj je poenostavilo problem zla, ki je v svetu vseskozi prisoten. Privlačna je tudi dramatična rešitev žalostne situacije sveta in človeka, ki jo ponuja apokaliptična eshatologija. V kozmičnem spopadu med dobrim in zlim je Božja zmaga na koncu zagotovljena.

Široki spekter številne judovske intertestamentalne literature nam kaže na veliko vnemo antičnega judovskega človeka, da bi našel svoje mesto v tem svetu, glede na konkretne življenjske razmere, a s pogledom, nenehno uprtim v svojega Boga, Jahveja, in hkrati tudi v svojo tradicijo (četudi kdaj z njo zaide v konflikt). Najprimernejši pokazatelj tega dejstva je prav apokaliptična literatura. Kljub temu, da je judovski apokaliptični pogled na svet zaznamovan z vplivi zunanjih religij, je treba poudariti dejstvo, da vseskozi ostaja v osnovi judovski. Čeprav so opazni vplivi drugih prepričanj, in predvsem perzijske religije, je glavno dejstvo, da so elementi drugih verovanj zgolj uporabljeni in nikoli v polnosti sprejeti. Dualizem je vedno podrejen monoteizmu, korenini judovske religije, glavno sporočilo pa ostaja sporočilo upanja na Božjo pomoč. V apokaliptičnem pojmovanju je na koncu koncev bistveno sporočilo

zaupanje v Božjo ljubezen in zvestobo. Čeprav je apokaliptično dojemanje sveta na določen način v nasprotju s preroškim pojmovanjem, to ne pomeni, da je zato inferiorno. Podlaga obema je zaupanje v Boga, kar je najvažnejša sestavina judovske religije. Spremembe v razmišljanju in premiki iz ene interpretacije na drugo kažejo na dejstvo, da je bilo judovstvo živa religija, ki je dihala skupaj s konkretnim človekom. Kulturno-zgodovinska in politična dinamika, ki je zaznamovala judovskega človeka, je zaznamovala tudi njegovo vero. Najgloblja osnova, zaupanje, je ostajala vseskozi enaka, prilagajala se je le interpretacija le-te. Vera namreč nikoli ne more biti ločena od človeka, ampak vedno ostaja del njega ter se skupaj z njim razvija in doživlja takšne in drugačne "zavoje".

VIRI IN LITERATURA

Buttrick G. A., Kepler T. S., Knox J., May H. G., Terrien S., Bucke E. S., *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Abingdon Press, Nashville 1962, "Apocalypticism", "Apocrypha", "Pseudepigrapha".

Freedman D. N., Herion G. A., Graf D. F., Pleins J. D., Beck A. B., *The Anchor Bible Dictionary*, Doubleday, New York 1992, "Apocalypses and apocalypticism", "Apocrypha", "Eschatology", "Pseudepigrapha".

Encyclopaedia judaica, Keter Publishing House, Jerusalem 1972, "Apocrypha and pseudepigrapha".

1. *Encyclopaedia Judaica*, Keter Publishing House, Jerusalem 1972, "Apocrypha and pseudepigrapha", 184.
2. D. N. Freedman, G. A. Herion., D. F. Graf, J. D. Pleins, A. B. Beck, *The Anchor Bible Dictionary*, Doubleday, New York 1992, "Apocalypses and apocalypticism", "Pseudepigrapha", 538; G. A. Buttrick, T. S. Kepler, J. Knox, H. G. May, S. Terrien, E. S. Bucke, *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Abingdon Press, Nashville 1962, "Pseudepigrapha", 961-62.